

१८. श्री नयराज पन्त

[संवत् २०४४ साल आश्विन १० गते रोज ७ का दिन आयोजित समारोहमा 'लिच्छवि संवत्को निर्णय' भन्ने ग्रन्थको लागि प्रदान गरिएको संवत् २०४३ सालको 'मदन पुरस्कार' त्यसका रचयिता श्री नयराज पन्तले ग्रहण गरेपछि व्यक्त गर्नुभएको उद्गार । यो उद्गार नेपाली त्रैमासिक अङ्क ११२ बाट उद्धृत गरिएको हो ।]

सम्माननीया रानीसाहेव, गुठीका सदस्यहरू, उपस्थित सज्जन र महिलाहरू !

हामीहरूको प्राचीनतम ग्रन्थ वेद हो । वेदको एक भाग ब्राह्मण हो । जो मानिस दिनका दिन इतिहास पढ्छ त्यसले देवतालाई दूधभात र मासुभात चढाएको फल पाउँछ भनी शतपथब्राह्मणमा लेखिएको छ—

क्षीरौदनमांसौदनाभ्यां ह वा एष देवांसतरपयति । य एवं विद्वान् वाकोवान्यमितिहासपु-
राणामित्यहरहः स्वाध्यायमधीते ।

[शतपथब्राह्मण ११।५।७।८]

राजकुमारहरूको शिक्षाको विषयमा कौटल्यले उनीहरूलाई दिनको पहिलो भागमा हात्ती, घोडा रथ चढ्ने, हतियार चलाउने शिक्षा दिनुपर्छ; दिनको पछिल्लो भागमा चाहिँ इतिहास पढाउनुपर्छ भनी लेखेका छन्—

पूर्वमहर्भागं हस्यश्वरथप्रहरणविद्यासु विनयं गच्छेत् ॥१२॥ परिचयमितिहास-
श्रवणे ॥१३॥

[कौटलीय अर्थशास्त्र १।५]

यी कुराबाट हाम्रा पूर्वजहरू इतिहास पढ्नु आवश्यक सम्झ्नु भन्ने स्पष्ट हुन्छ । हाम्रो पालासम्म आइपुगेको प्राचीन शिक्षापरम्परामा भने वेद, दर्शन, काव्य, ज्योतिष, व्याकरण, धर्मशास्त्रहरूकै मात्र पढाइ हुन्छ; इतिहासको पढाइ हुँदैन । यसैले हाम्रा पूर्वजहरूले पछि इतिहास पढ्न पढाउन छोडे भन्ने स्पष्ट देखिन्छ ।

नेपालमा, स्थिति मल्लको पालामा (अहिलेभन्दा ६ सय वर्ष जति अघि) लेखिएको गोपालराजवंशावली पाइएको छ । सो पुस्तक संस्कृत र नेवारी भाषामा लेखिएको छ । उक्त गोपालराजवंशावलीमा टिपिएका, सो ग्रन्थ लेखिनुभन्दा दुईतीन

सय वर्ष अघिका ऐतिहासिक घटनाहरू अरू तात्कालिक प्रमाणसंग दाँज्दा दोठघाड खाँदैनन्, तर उक्त समयभन्दा पुराना हुँदै गएका घटनाहरूमा भने प्रायः प्रामाणिकता कम हुँदै गएको देखिन्छ । अहिलेभन्दा सय डेढसय वर्ष जति अघि नेपाली भाषामा लेखिएका भाषावंशावलीहरू जुन पाइन्छन्, तिनको पनि यही अवस्था छ अर्थात् हाम्रो देशमा इतिहासको पढाइ थिएन तथा इतिहासप्रति विद्वानहरूको आदर थिएन भन्ने कुरा यतावाट स्पष्ट देखिन्छ ।

बूढा मरै भाषा सरै भनी भन्छन् तिमीहरू सबैछेउ सुनाइगयाको भया तम्रा सन्तानलाई सुनाउला र तम्रा सन्तानले हाम्रा सन्तानलाई सुनाउने र यो राजे थामि थानन् ।

बूढो मर्छ परन्तु सर्छ उसले जानेबुझेको कुरो
यो भन्छन् दुनियाँ, तथा भुवनमा प्रत्यक्ष देखिन्छ सो ।
मेरो जीवनमा घटे जति कुरा, मैले विचारें जुन,
तिम्रा चित्तमहाँ अडून् त्यति कुरा, यै भन्छ मेरो मन ।

मेरा यी मनका कुरा सब सुनी सम्झीरहे आखिर
आफ्ना सन्ततिमा तिनै सब कुरा भन्लाउ भै तत्पर ।
तिम्रा सन्ततिले कुरा सब सुनी खेलाउदै चित्तमा
हाम्रा सन्ततिलाई शिक्षण दिनन् भूपालका काजमा ।

हाम्रा सन्ततिले पनि स्वकुलका हामीहरूका सब
राश्रो भाव बुझेर राजनयको सम्झी कुरा वास्तव ।
गर्लान् उत्तम राजकाज, जसले होलान् उनी सुस्थिर,
आँखा लाउनसम्म यो मुलुकमा वैरी त भान्ला डर ।

यस्तो कुरा बोल्ने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहबाहेक हाम्रो देशका राजनीतिज्ञहरूमा अरू कसैले इतिहासमा अभिरुचि देखाएको हामीलाई थाहा छैन । अहिले आएर हामीहरूमा इतिहासप्रति जुन अनुरक्ति देखिएको छ, यो पश्चिमा विद्वानहरूको संसर्गबाट नै आएको हो भन्ने कुरामा केही सन्देह छैन ।

सय वर्षभन्दा केही अघि गुजरातका पण्डित भगवानलाल इन्द्राजी नेपाल आए र उनले यहाँका केही अभिलेख लगी प्रकाश गराई तिनमा व्याख्या तथा टिप्पणी हाली नेपालको इतिहासको पठनपाठनको प्रारम्भ गराइदिए । उनले प्रकाश गराएका अभिलेखमध्ये १५ ओटा लिच्छविकालका अभिलेख छन् । तीमध्ये एक थरी संवत् ३८६ देखि संवत् ५३५ सम्मका र अर्का थरी संवत् ३४ देखि संवत् १५३ सम्मका अभिलेख परेका छन् । यसरी यी अभिलेखमा देखिएका संवत् कुन संवत् हुन् भन्ने प्रश्न भगवानलालको अगाडि तेर्सियो ।

भाषावशावलीमा कलिगताब्द २८०० मा वसन्तदेव तथा कलिगताब्द ३००० मा अंशुवर्मा भए भनी लेखिएको छ। यताबाट वसन्तदेवको अस्तित्व वि. पू. २४४ मा र अंशुवर्माको अस्तित्व वि. पू. ४४ मा देखियो। लिपिविशेषज्ञ भगवानलालले यस्तो कुरोमा विश्वास गर्नु सकेनन्। उनले त मानदेवको संवत् ३८६ को अभिलेख विक्रमको चारौं शताब्दीभन्दा पुरानो हुन नसक्ने र अंशुवर्माको संवत् ३४ को अभिलेख विक्रमको सातौं शताब्दीभन्दा पुरानो हुन नसक्ने कुरा लिपिको भरमा निश्चय गरे। यसरी चिनियाँ लेखका आधार र आफ्नो अडकलको भरमा अंशुवर्माका अभिलेखमा देखिएको संवत् वि. सं. ६६३ देखि उठेको हर्षसंवत् हो भन्ने र मानदेवको अभिलेखमा देखिएको संवत् विक्रमसंवत् हो भन्ने निर्णय भगवानलालले गरे।

यसपछि बेलायतका प्राध्यापक बेन्डल नेपाल आए। उनले भक्तपुर गोलमाढीटोलको, सहायक शासक अंशुवर्मा भएको एउटा अभिलेखमा संवत् ३९६ देखे। यो संवत् वि. सं. ३७६ देखि उठेको गुप्तसंवत् भएमा मात्र इतिहासको घटना मिल्छ भन्ने उनले सम्झे। यसपछि यस विषयमा फ्लीटले हात हाले। उनले बेन्डलको कुरोलाई प्रामाणिक सम्झी संवत् ३८६ को मानदेवको अभिलेखको संवत् पनि गुप्तसंवत् नै ठहर्‍याए र शंकर बालकृष्ण दीक्षितको गणनाको आधार लिई यसको समय वि. सं. ७६२ हुन्छ भन्ने निर्णय गरे।

यताबाट, फ्लीटको पालामा आएर नेपालमा गुप्तसंवत् र हर्षसंवत् चलेका थिए भन्ने निर्णय भयो।

हाम्रो देशमहाँ प्रसिद्ध अति छुन् श्रीचाँगुनारायण,
दुङ्गे स्तम्भ त्यहाँ छ साक्षर तथा सद्बोधको कारण ।
त्यो हो लिच्छविवंशको चरितको पैलो बडो साधन,
त्यल्ले गर्दछ मानदेव नृपका धेरै कुरा वर्णन ।
तेस्रो विक्रमपूर्वको शतकमा राजा भए ती भनी
केही मानिस भन्दछन्, छ तिनको आधार वंशावली ।
चौथो विक्रमवर्षको शतकमा राजा भए ती भनी
इन्द्राजीहरू भन्दछन् स्वमतको आधार त्यै स्तम्भ ली ।
आठौं विक्रमवर्षको शतकमा राजा भए ती भनी
श्रीफ्लीटादि बताउँछन् स्वमतको ग्रामण्य त्यै स्तम्भ दी ।

यसपछि फ्रान्सका प्राध्यापक लेभी नेपाल आए। उनले चीनको इतिहासबाट नेपालको राजसिंहासनमा वि. सं. ७०० मा नरेन्द्रदेव थिए भन्ने कुरा पत्ता लाएका थिए। अंशुवर्माका अभिलेखमा देखिएको संवत्लाई हर्षसंवत् हो भनी सकार्दा कमसेकम वि. सं. ७०३ सम्म नेपालको राजसिंहासनमा अंशुवर्मा नै रहिरहन्छन्। यस कारण अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा देखिएको संवत् हर्षसंवत् हुन सक्तैन भन्ने निर्णयमा लेभी पुगे।

बेन्डलले छपाएको पाटन सुनधाराको अंशुवर्माको अभिलेखमा संवत् ३४ मा पौषमा अधिमास परेको देखिन्छ। यसैलाई हेतु मानी अंशुवर्माहरूले व्यवहार गरेको संवत् वि. सं. ६५२ देखि उठेको भोटेसंवत् हो भन्ने निर्णय लेभीले गरे। त्यसो गर्दा भगवानलालले छपाएको पशुपतिको द्वितीय जयदेवको संवत् १५३ को अभिलेखको समय वि. सं. ८०५ हुन आयो। यताबाट वि. सं. ८०५ भन्दा अगाडि नै वसन्तदेव बितिसकेका रहेछन् भन्ने सिद्ध हुन्छ। तर भगवानलालले नै छपाएको काठमाडौं जैसीदेवलको वसन्तदेवको अभिलेखको संवत् ४३५लाई गुप्तसंवत् मान्दा वि. सं. ८११ सम्म वसन्तदेव जीवितै देखिन्छन्। यसकारण, मानदेवहरूले व्यवहार गरेको संवत् गुप्तसंवत् नभई अर्कै संवत् हुनुपर्ने ठहर लेभीले गरे।

आफैले छपाएको किसिर्पिडीको एउटा अभिलेखमा संवत् ४४८ मा आपाढमा अधिमास परेको कुरा लेभीले देखे। त्यही अधिमासलाई हेतु मानी मानदेवहरूले व्यवहार गरेको संवत् वि. सं. १६७ देखि उठेको रहेछ भन्ने निर्णयमा लेभी पुगे। यसो गर्दा बेन्डलले प्रकाश गराएको गोलमाढीटोलको संवत् ३१६ को अभिलेखको समय वि. सं. ४८३ हुन आयो र यतिखेरै अंशुवर्माको अस्तित्व देखिन आयो। यस आपत्तिबाट फुसत पाउन बेन्डल फ्लीटहरूले शतस्थानी अड्डा ३०० हो भनी पढेको उक्त अभिलेखको चिह्नलाई ३०० होइन ५०० हो भन्ने सिद्धान्तको प्रतिपादन लेभीले गरे। यसपछि वादविवाद सुरु भयो। बेन्डल तथा फ्लीटका अनुयायीहरूले लेभीको कुरो मानेनन्। काशीप्रसाद जायसवालले त लेभी इतिहासका विद्वान् नै होइनन्, यिनी त भाषाशास्त्रका विद्वान् हुन्, आफ्नो क्षेत्रबाहिरको काममा हात हालेर यिनले नेपालको इतिहास नै भताभुङ्ग पारिदिए भनी स्पष्टसंग बोले। रमेशचन्द्र मजूमदारले इतिहासको दृष्टिबाट उक्त अभिलेखको शतस्थानी अड्डालाई ५०० भनी पढ्न मिल्छ, तर लिपिको दृष्टिबाट भने यो सिद्ध गर्न सकिँदैन, जबसम्म अक्षरमा पनि अड्डा पनि लेखिएको अभिलेख पाइँदैन तबसम्म यो रुगडा टुड्ढिँदैन भनी स्पष्टसंग बोले। यस्ता कुराबाट नेपालको इतिहासमा काम गर्ने हामीहरूको लागि एउटा जटिल प्रश्न खडा हुन गयो।

यस्तै वि. सं. २०२४ मा संशोधन-मण्डलका कार्यकर्ता रामजी, देवीप्रसाद, धनवज्र, गौतमवज्र, महेशराज, दिनेशराजहरूले बूढानीलकण्ठनिरको एउटा अभिलेख खोजी पूर्णिमा १५ अड्डा प्रकाश गराए। त्यसमा सहायक शासकको रूपमा सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भौमगुप्त देखिन्छन्। त्यस अभिलेखको संवत् बेन्डलहरूको विचारअनुसार ३१२ र लेभीको विचारअनुसार ५१२ पढ्नुपर्ने हुन्छ। उनै सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार भौमगुप्त सहायक शासकको रूपमा रहेको चौकीटारको संवत् ४८२ को अभिलेख नोलीले छपाइसकेका थिए। यसो हुनाले बूढानीलकण्ठको अभिलेखको संवत्लाई ३१२ पढ्दा भौमगुप्तले १७० वर्षसम्म सर्वदण्डनायक महाप्रतिहारको रूपमा रही शासन गरिरहे भन्नुपर्ने भयो, ५१२ भनी पढ्दा भने उनले ३० वर्षसम्म

सो पदमा रही शासन गरे भन्न पाइने भयो। त्यस कारण पछिल्लो कुरो नै युक्तिसङ्गत भएकोले यो ऋगडा टुङ्गियो।

बेन्डालादि शतत्रयी भनिदिने यै चिह्न हो भन्दछन्,
यो हो पञ्चशतीप्रबोधक भनी लेभीहरू भन्दछन्।
चर्को वादविवाद यो चलिरह्यो पौने शताब्दीतक,
ल्याई सामु प्रमाण यो छिनिदियो संशोधले आखिर ।

नेपालमा सुमतितन्त्र भने सिद्धान्तज्यौतिषको पुस्तक पाइयो। त्यसमा वि. सं. ६३३ देखि उठेको नयाँ संवत्को चर्चा छ। वि. सं. ६३३ देखि नेपालमा नयाँ संवत् चलेको कुरा अरू तीनओटा प्रमाणवाट पनि सिद्ध हुन आयो। यस कारण अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा देखिएको संवत् सोही संवत् हो भन्ने कुराको सम्भावना देखियो।

संवत् ३१ को पौषमा अधिमास परेको अभिलेख मोहनप्रसादद्वारा, संवत् ३४ को पौषमा अधिमास परेको अभिलेख बेन्डालद्वारा, संवत् ३१ माघशुक्ल त्रयोदशी आइतवार तिष्यनक्षत्र परेको अभिलेख धनवज्रद्वारा र संवत् ३०१ वैशाखशुक्ल सप्तमी आइतवार तिष्यनक्षत्र सिद्धयोग परेको अभिलेख बुद्धिसागरद्वारा प्रकाशित भए। यिनवाट हामीलाई गणना गर्ने आधार मिल्यो।

अंशुवर्माहरूले व्यवहार गरेको संवत् कार्तिकादि थियो भनी मानेमा मात्र उपर्युक्त अभिलेखका तिथिमतिको गणना मिल्छ, चैत्रादि थियो भनी मानेमा चाहिँ मिल्दैन। यो ऋगडालाई छिनिदिने एउटा अभिलेख अनन्तलिङ्गेश्वरमा छ। त्यो लीलादेवीले देखिछन् र उनका पति भोलानाथलाई भनिछन्। सो अभिलेख संशोधन-मण्डलका कार्यकर्ता रामजी, देवीप्रसाद, भोलानाथ, शङ्करमान, धनवज्र, गौतमवज्र, महेशराज, नयनाथहरूले सम्पादन गरी अभिलेख-सङ्ग्रह पहिलो भागमा प्रकाश गराएका थिए। यतावाट अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा देखिएका संवत् वि. सं. ६३३ देखि उठेको सो संवत्भन्दा अर्को हुन सक्तेन भन्ने कुराको राश्री टुङ्गो लाग्यो।

छन् चैत्रादिक कार्तिकादिक दुवै संवत् चलेका यहाँ
चल्थ्यो लिच्छविकालमा कुन भनी शङ्का थियो चित्तमा
शङ्कानाशक अश्मलेख अहिले संशोधले ल्याइयो,
भोलाकी गृहिणी हुँदा मतिमती पाषाण त्यो देखियो।

१. अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा देखिएको संवत् भारतका सम्राट हर्षवर्धनले चलाएको हर्षसंवत् हो भनी भगवानलाल भन्छन्।
२. अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा देखिएको संवत् भारतका गुप्तसम्राटहरूले चलाएको गुप्तसंवत् हो भनी काशीप्रसाद जायसवाल भन्छन्।
३. अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा हर्ष तथा गुप्त दुवै संवत् पाइन्छन् भनी फ्लीट र राधागोविन्द भन्छन्।

४. अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा देखिएको संवत् भारतका सम्राट यशोधर्मले चलाएको यशोधर्मसंवत् हो भनी के.जी. शङ्कर भन्छन् ।

उपर्युक्त पाँच जना विद्वान्ले ती संवत्लाई प्रमाण मानी भारतीय साम्राज्यभित्र नेपाल पर्थ्यो भन्ने भाव देखाएका छन् ।

५. अंशुवर्माहरूका अभिलेखमा देखिएको संवत् भोटे सम्राटहरूले चलाएको भोटेसंवत् हो, त्यसकारण भोटे-साम्राज्यभित्र नेपाल पर्थ्यो भनी लेभी भन्छन् ।

भगवानलाल, फ्लीट, लेभी, जायसवाल, राधागोविन्द, के.जी. शङ्कर यी ६ जनाले जुनजुन संवत् अंशुवर्माहरूले व्यवहार गरेका हुन् भनी बोलेका छन् तीती संवत् लिई गणना गर्दा नेपालमा पाइएका अभिलेखका तिथिमिति मिल्दैनन् ।

नेपालमै वनेको सुमतितन्त्रले बताएको संवत् लिई गणना गर्दा नेपालमा पाइएका अभिलेखका तिथिमिति ट्वाक्क मिल्छन् । यसकारण उपर्युक्त ६ ओटै विद्वान्का विचार भ्रमपूर्ण छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

नेपाली अंशुवर्मप्रभृति नृपतिका लेखमा जो छ संवत्,
त्यो संवत् भारतीय क्षितिपतिहरूको राज्यको खास संवत् ।
स्पष्टै देखिन्छ तस्मात् भरतवसुमतीनाथको राज्यभित्र
पर्थ्यो नेपाल भन्दै कतिपय बुधले लेख्छथे यत्रतत्र ॥

भोटे संवत् मान्दथे अंशुवर्मा
भोटेका नै वश्य हुन् अंशुवर्मा ।
नेपालीका नाथ भै भोटेनाथ
बस्थे भन्ने न्वै थिए बुद्धिमन्त ॥
सुमतितन्त्रहरूकन मन्थन

इतर लेखसमेत परीक्षण ।
गणितबाट खुला विधिले भयो
भ्रम दुवैथर त्यो अब ता हट्यो ॥

यति टुङ्गे लागेपछि इतिहासको तारतम्यबाट लिच्छविकालमा चलेको पहिलो संवत् शकसंवत्भन्दा अर्को हुन नसक्ने कुरा पनि निश्चित भयो । तर मानदेवहरूका अभिलेखमा देखिएका संवत्मा परेका अधिमासलाई गणितद्वारा सिद्ध गर्ने काम भने हाम्रो अगाडि बाँकी नै रहेको छ ।

लिच्छविकालका अभिलेखमा आषाढ र पौषमा मात्र अधिमास देखिन्छन् । आजभोलि चलेको पञ्चाङ्गगणनापद्धतिअनुसार त्यस्तो कुरो हुन सक्तैन । यसैले लिच्छविकालका ज्योतिषीहरूको आधारग्रन्थ के थियो भन्ने प्रश्न हाम्रो अगाडि खतः आयो । वेदाङ्गज्योतिषमा आषाढ र पौषमा मात्र अधिमास पर्छन् भनी स्पष्टसँग

लेखिएको छ । यसै कारण लिच्छविकालका ज्योतिषीहरूको गणना गर्ने पुस्तक वेदाङ्गज्योतिष रहेछ कि भन्ने सम्भावना देखियो ।

पदैतन् अधिमास पौषतिरमा हाम्रो यता सम्प्रति,
सक्तैन त्यसलाई ल्याउन कुनै पञ्चाङ्गका पद्धति ।
पाइन्छन् तर लिच्छवि क्षितिपका पाषाणका लेखमा,
धेरै नै अधिमासका तिथिहरू आषाढमा पौषमा ।
के हो यो घटना भनेर उहिल्यै सानै छँदामा सुनें,
विस्तारै ग्रहलाघवादिक पढें, पञ्चाङ्ग गन्ने भएँ ।
शंका भित्र बढ्यो, मिलेन गतिलो मिल्दो कुनै उत्तर,
धेरै कष्ट गरी सकेजति पढें, आएन सद् उत्तर ।
यस्तैमा अहिले फुरे सरि भयो वेदाङ्गको पद्धति,
मिल्ला उत्तर ब्यै भनी श्रम गरी पढ्दै छु त्यो पद्धति ।

तर यहाँनिर अर्को विकट प्रश्न खडा भयो । एक वर्षमा ३६६ दिन हुन्छन् भनी वेदाङ्गज्योतिषमा स्पष्टसंग लेखिएको छ । वास्तवमा एक वर्षमा ३६५ दिन र ६ घण्टा जति मात्र हुन्छन् । यसकारण वेदाङ्गज्योतिषमा लेखिएको वर्षमान र वास्तव वर्षमानमा १८ घण्टाको फरक पर्छ । अर्थात् वेदाङ्गज्योतिषअनुसार पात्रो बनाउँदै गयो भने ४० वर्षमा एक महिनाको फरक पर्छ । यहीअनुसारको पञ्चाङ्ग व्यवहारमा धियो भनी मान्ने हो भने संवत् ३८६ देखि संवत् ५३५ सम्मका १४८ वर्षमा पौने चार महिनाजतिको फरक पर्छ । अर्थात् पात्रोअनुसार मध्य जाडो आउँदा वास्तवमा प्रचण्ड गर्मी चढिसकेको हुन्छ । त्यस्तो अनर्थ कुरालाई कसैले मान्यो होला भनी कल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन । तर यजुर्वेद, महाभारत, अष्टाध्यायी, कौटलीय अर्थशास्त्र, सुश्रुतसंहिता, व्याकरण महाभाष्यहरूका वर्णनअनुसार तीती कालमा वेदाङ्गज्योतिषअनुसारकै गणनापद्धति चलेको धियो भन्ने स्पष्ट देखिन्छ ।

यहाँनिर अर्को पनि विकट प्रश्न खडा भयो । वेदाङ्गज्योतिष, महाभारत, कौटलीय अर्थशास्त्रहरूमा ५ वर्षमा २ अधिमास पर्छन् भनी स्पष्टसंग लेखिएको छ । वास्तवमा १८ वर्षमा ७ अधिमास पर्छन् । यताबाट ८५ वर्षमा वेदाङ्गज्योतिषअनुसार ३८ र वास्तवमा ३५ अधिमास पर्ने भई ३ महिनाको अन्तर पर्ने आउने भयो । यताबाट ८५ वर्षसम्म वेदाङ्गज्योतिषअनुसार पात्रो बनाउँदै गयो भने पात्रोमा सबभन्दा छोटो दिन भनी लेखिएको समयमा वास्तवमा दिन र रात बराबर हुन आउँछन् । यस्तो अनर्थ कुरो कसैले मान्यो होला भन्ने कुरा कल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन । यसकारण वेदाङ्गज्योतिष अप्रामाणिक ग्रन्थ हो भन्ने कुरा विवश भएर मान्युपर्ने हुन आउँछ । तर वेदाङ्गज्योतिषमा मात्र नभई अरू प्राचीन ग्रन्थहरूमा पनि ५ वर्षमा २ अधिमास पर्ने वर्णन भएको र ती ग्रन्थहरू एउटै कालमा नबनी तिनीहरूको अन्तराल पनि धेरै लामो भएकोले यस शंकाको चक्करबाट फुत्कन गाढै पन्यो ।

लेभीले छपाएको किसिपिडीको संवत् ४४८ को अभिलेखमा आषाढमा अधिमास परेको देखिन्छ। काठमाडौं ब्रह्मटोलको संवत् ४७८ को अभिलेख रामजी, देवीप्रसाद, भोलानाथ, शङ्करमान, धनवज्र, गौतमवज्र, महेशराज, नयनाथहरूले अभिलेख-सङ्ग्रह पहिलो भागमा प्रकाश गराएका छन्। त्यसमा पनि आषाढमा अधिमास परेको देखिन्छ। यताबाट, ४७८ मा ४४८ घटाउँदा ३० बाँकी रहने र ३०लाई ५ ले अपवर्तन लाग्ने हुनाले, पाँचपाँच वर्षमा अधिमास दोहोरिरहन्छन् भन्ने वेदाङ्गज्योतिषको सूत्रको प्रयोग यी अभिलेखमा स्पष्ट देखियो।

काठमाडौं देउपाटनको एउटा अभिलेखको संवत् ४८८ हो भनी पढी बाबुराम र मैले संस्कृत सन्देशमा प्रकाश गराएका थियौं। ४८८ बाट ४४८ घटाउँदा ४० बाँकी रहने ४०लाई ५ ले अपवर्तन लाग्ने हुनाले लिच्छविकालको गणनापद्धति अनुसार पाँचपाँच वर्षमा अधिमास दोहोरिइरहन्थ्यो भन्ने यताबाट पनि देखिन आयो। वि. सं. २०११ को वर्षामा योगी नरहरिनाथ, म, रामजी, देवीप्रसाद, शंकरमान, धनवज्र, ज्ञानमणि चाँगु गएका थियौं। त्यतिखेर रामजीहरूले चाँगुको मानदेवको शिलालेखको छापा प्रतिलिपि उतारे। त्यसलाई धनवज्र र ज्ञानमणिले राम्रोसँग पढे। त्यस अभिलेखमा पहिलो श्लोक पूरा भएपछि एकको, दोस्रो श्लोक पूरा भएपछि दुईको, यसै क्रमले चिह्नहरू दिइएका रहेछन्। यस अभिलेखमा सातौं श्लोकपछि, बाबुराम र मैले ८ भनी पढेको चिह्न पो दिइएको रहेछ। यसै चिह्नलाई भगवानलालहरूले ३ भनी पढेका थिए। यस्तो चिह्नलाई ३ पढ्दा इतिहासको घटनामा दोठ्याङ्ग खान्छ यसैले यो ३ होइन, ८ हो भनी बाबुरामद्वारा प्रतिपादित भएको थियो र म त्यसैको पछि लागेको थिएँ। त्यस दिन त्यो चिह्न ७ हो भन्ने निर्णय भएपछि तोत्रराज र म मिली लेखेको, वि. सं. २००४ मा प्रकाश भएको नेपालको संक्षिप्त इतिहासमा अशुद्धि पर्न आयो। त्यसको संशोधन धनवज्र र ज्ञानमणिले छपाए। यसैरी उक्त देउपाटनको अभिलेखको संवत् ४८७ हो भन्ने निश्चय भयो।

४८७ मा ४४८ घटाउँदा ३८ बाँकी रहने र ३८लाई १८ ले अपवर्तन हुने हुनाले १८ वर्षमा अधिमास दोहोरिने नियम लिच्छविकालका ज्योतिषीहरूलाई थाहा रहेछ भन्ने कुराको सङ्केत पाइयो। यताबाट, उनीहरू वर्षको मानमा पर्न आएको अन्तरलाई अधिमासद्वारा मिलाउँथे भन्ने आभास पर्न आयो।

इन्द्राजीहरू तीनसूचक यही सङ्केत हो भन्दछन्,
 ऐ. शि. ज्यूहरू तीन होइन यही नौ हो भनी भन्दछन्।
 दोसापर्वतको शिलाभिलिखितश्लोकस्थसङ्केतले,
 यो हो सात भनेर निर्णय गरे नानी धन ज्ञानले।
 यो साधारण बात ऊँ छ, तर यै सङ्केतको बोधले,
 दुस्रो काम भयो, म भन्नु अहिले यो बात सधेपले।

पाइन्छन् श्रुतिका षडङ्ग तिनमा यौटा त हो ज्यौतिष,
त्यो वेदाङ्ग भनिन्छ, वर्ष त्यसमा अत्यन्त नै स्थूल छ ।
त्यल्ले पार्वछ भेद तीस दिनको चालीस नै वर्षमा,
लोकग्राह्य हुदैन त्यो विधि कसै बवै देश बवै कालमा ।
त्यस्तो ग्रन्थ बन्यो अहो, किन उही चल्दै गयो लोकमा,
धेरै काल अड्यो त्यही किन भनी उठ्छन् निकै तर्कना ।
प्रत्न-ज्ञान-निमग्न विज्ञजनको सन्देह यो जो थियो
अङ्गज्ञान यथार्थ भो र त्यसले सन्देह बवै दूर भो ।
त्यो प्राचीन विलुप्तपद्धति अली उघेसरीको भयो,
हामीलाई अगाडि बढ्न त्यसले केही सुविस्ता भयो ।

यस विषयको अन्वेषण तथा पठनपाठन बढाउँदै लानुपरेको छ ।

यहाँसम्मका कुराबाट रामजी, देवीप्रसाद, भोलानाथ, शंकरमान, धनवज्र, गौतमवज्र, महेशराज, नयनाथ, दिनेशराज यी ८ जना संशोधन-मण्डलका कार्यकर्ता र संशोधनमण्डलको नामकरण नहुँदै इतिहास-संशोधनमा काम गर्ने ज्ञानमणिसमेत १० जनाको अन्वेषणले लिच्छवि संवत्को निर्णयमा धेरै प्रकाश पर्न गएको छ भन्ने कुरा निर्विवाद सिद्ध हुन्छ । यो कुरो मैले राम्रोसंग मनन गरेको छु ।

लिच्छवि संवत्को निर्णयमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको विषयमा म जिम्मेवार छु । आँखाको कमजोरीले गर्दा यति ठूलो ग्रन्थ आफ्नै हातले लेख्न सक्ने अवस्थामा अहिले म छैन । संशोधन-मण्डलका कार्यकर्ताहरूले अन्वेषण गरी निजी खर्च लगाई पुस्तिकाहरू प्रकाश गरी प्रशसनीय काम गरेका हुन् । आफ्नो अन्वेषण अरूले नै अपहरण गरेको र इतिहासको विषयमा अण्डबण्ड लेख्ने व्यक्ति पनि प्रतिष्ठित भएको देखा यिनीहरूको उत्साह सेलाउँदै गयो र संशोधन-मण्डल दुब्लाउँदै गयो । अहिले संशोधन-मण्डल यथाकथञ्चित् बाँचिरहेछ । यसकारण यति ठूलो काममा म संशोधन-मण्डलबाट सहायता पाउन सक्तिनँ । श्री ५ महाराजाधिराज सरकारको निगाहबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको सदस्य पदमा मेरो नियुक्ति नभएको भए यो ग्रन्थ यस रूपमा निस्कन सक्तैनथ्यो । सहायक देवीप्रसाद र केशवचन्द्रले यस ग्रन्थको खेप्पा साफी मेरो विचार तथा वचनअनुसार गरेका हुन् । अरू सहायकहरूको चर्चा यसै पुस्तकमा परेको छ । यो पुस्तक तयार गरेबापत नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले मलाई लेखक स्वरूपमा १५० थान पुस्तक पुरस्कार दियो । एक थान पुस्तकको मोल १०० रुपियाँ छ । यसकारण १५,००० रुपियाँ मोल पर्ने पुस्तक मैले पुरस्कार पाएँ । ५० थान पुस्तक मैले आफ्ना लागि राखेँ, ५० थान देवीप्रसादलाई र बाँकी ५० थान केशवचन्द्रलाई दिएँ ।

अहिले मदन पुरस्कार गुठीबाट मैले ५०,००० ।- रुपियाँ पुरस्कार पाएँ । संशोधन-मण्डलको आफ्नो विशेषपूजी केही छैन, यो कुरा पूर्णिमासा छापिएका

प्रतिवर्षका आयव्यय-विवरण हेरे थाहा हुन्छ। यसकारण अहिले पाएको यो ५०,०००१- रुपियाँ संशोधन-मण्डललाई समर्पण गर्ने मैले निर्णय गरेको छु। यी रुपियाँको ब्याजबाट संशोधन-मण्डललाई केही सहारा अवश्य पनि हुन्छ।

यो दान दिइवबसेकोमा सम्माननीया रानीसाहेव जगदम्बा कुमारीलाई म शुभाशीर्वाद टक्रुचारुँछु। यो दान दिलाइदिने सबै सज्जनहरूलाई म साधुवाद टक्रुचारुँछु।

दाही श्वेत भयो, गर्लें अलिकता, ऐले छु चौहतर,
आँखा कान दुवै गले, स्मृति भने ताजै छ मेरो तर।
ऐले पाणिनि-भास्कर-प्रभृतिका सूत्रार्थ सम्झिकन,
गर्दै छु श्रम यो कडा, लगधका सूत्रार्थ बुझनाकन ॥

‘गर्दै काम शतायु बन्न जनले इच्छा लिनै पर्दछ’
यो वेदध्वनिजन्य अर्थ मनमा मेरो सधैं खेल्दछ।
लुप्तार्थ श्रुतिनेत्र पढ्न त्यसले लागीपरेको म छु,
साथी छैन, छु एकलै, अलिअली यी पाइला चाल्दछु ॥

सच्चा नै इतिहासजन्य घटना यो देशमा फैलियून्,
विद्यार्थीहरू पाठ्यपुस्तक पनि प्रामाणिकै नै पढून्।
भन्ने आशयले कडा श्रम गरी यो साधना गर्दछु,
बिस्तारैसँग घस्रँदै अलिअली यी पाइला चाल्दछु ॥

‘जे होला पछि दैवकै छ भरमा यो सप्रने बिग्रने,
बाँधी हात बसे त निश्चय भयो त्यो आखिरी बिग्रने।’
यस्तो व्यास महर्षिको वचनमा आस्था म ता राख्दछु,
धेरैका ननिका कुराकन सही बाँचीरहेको म छु ॥”

☒ ☒ ☒

१. कुर्बन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा :।

(शुक्लयजुर्वेद ४०।२)

२. ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम्।

अथ द्वैगुण्यमीहायां फलभभवति वा न वा ॥

(महाभारत उद्योगपर्व १३५ अध्याय)